

Дәріс 6. Мемлекеттік бюджет. Мемлекеттің фискалдық саясаты

1. Фискалдық саясат, оның мақсаттары мен құралдары

Фискалдық саясат- бұл мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстарының мөлшерін өзгерту арқылы экономиканы тұрақтандыру мақсатында Үкімет қабылдайтын шаралар. (Сондықтан фискалдық саясатты бюджет-салық саясаты деп те атайды.)

Экономиканың циклдік ауытқуларын реттеуге бағытталған кез келген тұрақтандыру (циклге қарсы) саясаты сияқты фискалдық саясаттың мақсаттары:

- 1) Тұрақты экономикалық өсуді;
- 2) Ресурстардың толық жұмыспен қамтылуын (ең алдымен циклдік жұмыссыздық проблемасын шешу);
- 3) Бағалардың тұрақты деңгейін (инфляция проблемасын шешу) қамтамасыз ету болып табылады.

Фискалдық саясат- бұл үкіметтің ең алдымен жиынтық сұранысты реттеу саясаты. Бұл жағдайда экономиканы реттеу жалпы шығындардың мөлшеріне әсер ету арқылы жүзеге асырылады. Алайда, фискалдық саясатты Үкімет жүргізеді.

Мемлекеттік бюджеттің шығыстары мен кірістері фискалдық саясаттың құралдары болып табылады, атап айтқанда:

- 1) Мемлекеттік сатып алу;
- 2) Салықтар;
- 3) Трансфертер;

2. Фискалдық саясат құралдарының жиынтық сұранысқа әсері

Фискалдық саясат құралдарының жиынтық сұранысқа әсері әртүрлі. Жиынтық сұраныс формуласынан: $AD = C + I + G + X_n$ Мемлекеттік сатып алу жиынтық сұраныстың құрамдас бөлігі болып табылады, сондықтан олардың өзгеруі жиынтық сұранысқа тікелей әсер етеді, ал салықтар мен трансферттер тұтыну шығыстарының (C) және инвестициялық шығыстардың (I) мөлшерін өзгерту арқылы жиынтық сұранысқа жанама әсер етеді.

Сонымен бірге, мемлекеттік сатып алудың өсуі жиынтық сұранысты арттырады, ал олардың қысқаруы жиынтық сұраныстың төмендеуіне әкеледі, өйткені мемлекеттік сатып алу жиынтық шығындардың бөлігі болып табылады.

Трансферттердің өсуі жиынтық сұранысты да арттырады. Бір жағынан, әлеуметтік трансферттік төлемдердің (social benefits) ұлғаюымен үй шаруашылық жеке табысы артады, демек, басқа заттар тең болған жағдайда қолда бар табыс өседі, бұл тұтыну шығындарын арттырады. Екінші жағынан, фирмаларға трансферттік төлемдердің (субсидиялардың) ұлғаюы фирмаларды ішкі қаржыландыру мүмкіндіктерін арттырады, бұл инвестициялық шығыстардың өсуіне әкеледі. Трансферттерді азайту жиынтық сұранысты азайтады.

Салықтардың өсуі қарама-қарсы бағытта әрекет етеді. Салықтардың ұлғаюы тұтынушылық (қолда бар табыс қысқарған сайын) және инвестициялық шығыстардың (таза инвестиция көзі болып табылатын бөлінбеген пайда қысқарған сайын) төмендеуіне, демек жиынтық сұраныстың төмендеуіне әкеледі. Тиісінше, салықты төмендеті жиынтық сұранысты арттырады. Салықтың төмендеуі Ad қисығының оңға қарай жылжуына әкеледі, бұл нақты ЖҰӨ-нің өсуіне әкеледі.

Сондықтан экономикалық циклдің әртүрлі кезеңдерінде экономиканы тұрақтандыру үшін фискалдық саясат құралдарын қолдануға болады.

Сонымен қатар, қарапайым кейнсиандық модельден (кейнсиандық крест моделі) фискалдық саясаттың барлық құралдары (мемлекеттік сатып алулар, салықтар және трансферттер) экономикаға мультипликативті әсер етеді, сондықтан Кейнстің және оның ізбасарларының пікірінше, экономиканы реттеуде Үкімет фискалдық саясат құралдарының көмегімен, ең алдымен, мемлекеттік сатып алудың көлемін өзгерту арқылы жүзеге асыру керек, өйткені олар ең үлкен мультипликативті әсерге ие.

3. Фискалды саясаттың түрлері

Экономика орналасқан циклдің фазасына байланысты фискалдық саясат құралдары әр түрлі қоладанылады. Фискалдық саясаттың екі түрі бар: **1) ынталандырушы және 2) тежеуші.**

Ынталандырушы фискалдық саясат құлдырау кезінде қолданылады, өнімнің рецессиялық алшақтығын қысқарту және жұмыссыздық деңгейін төмендету және жиынтық сұранысты (жиынтық шығыстарды) ұлғайтуға бағытталған. Оның құралдары а) мемлекеттік сатып алуды ұлғайту; б) салықтарды төмендету; в) трансферттерді ұлғайту. Бум кезінде (экономиканың қызып кетуі кезінде) тежейтін фискалдық саясат қолданылады, инфляциялық шығарылымның алшақтығын азайтуға және инфляцияны төмендетуге бағытталған және жиынтық сұранысты (жиынтық шығындарды) азайтуға бағытталған. Оның құралдары: а) мемлекеттік сатып

алуды қысқарту; б) салықтарды ұлғайту; в) трансферттерді қысқарту болып табылады.

Сонымен қатар, фискалдық саясатты 2 түрін ажыратады:

- 1) Дискрециялық
- 2) Автоматты (дискрециялық емес).

Дискрециялық фискалдық саясат – бұл экономиканы тұрақтандыру мақсатында Үкіметтің мемлекеттік сатып алу, салықтар мен трансферттердің көлемін заңнамалық (ресми) өзгертуі.

Автоматты фискалдық саясат кіріктірілген (автоматты) тұрақтандырғыштардың әрекетіне байланысты. Кіріктірілген (немесе автоматты) тұрақтандырғыштар - бұл мөлшері өзгермейтін, бірақ болуы (олардың экономикалық жүйеге енуі) экономиканы автоматты түрде тұрақтандыратын, құлдырау кезіндегі іскерлік белсенділікті ынталандыратын және қызып кету кезінде оны тежейтін құралдар. Автоматты тұрақтандырғыштарға: 1) табыс салығы (үй шаруашылықтарының табыстарына салынатын салықты және корпорациялардың пайдасына салынатын салықты қамтиды); 2) жанама салықтар (бірінші кезекте қосылған құн салығы) жатады; 3) жұмыссыздық бойынша жәрдемақы; 4) кедейлік бойынша жәрдемақы.

Кіріктірілген тұрақтандырғыштардың экономикаға әсер ету механизмін қарастырамыз.

Табыс салығы келесідей әрекет етеді: құлдырау кезінде іскерлік белсенділік деңгейі (Y) төмендейді, ал салық функциясы келесідей болғандықтан: $T = tY$ (мұндағы T - салық түсімдерінің мөлшері, t – салық ставкасы, ал Y – жиынтық кірістің (шығарылымның) мөлшері), онда салық түсімдерінің мөлшері азаяды және экономиканың «қызып кетуімен», нақты шығарылым мөлшері максималды болған кезде салық түсімдері артады. Салық ставкасы өзгеріссіз қалады. Алайда, салықтар – бұл шығындар ағынын демек, кірістерді қысқартатын экономикадан алып тастау (тізбек моделін еске түсіріңіз). Рецессия кезінде алымдар минималды, ал қызып кету кезінде максималды болады. Экономикада табыс салықтарының пайда болуы мультипликатордың мөлшерін азайтады (табыс салығының ставкасы болмаған кезде мультипликатор: $[1/(1 - mpc)] > [1/(1 - mpc(1 - t))]$), бұл табыс салығының экономикаға тұрақтандыру әсерін күшейтеді. Прогрессивті табыс салығы экономикаға ең күшті тұрақтандырушы әсер береді.

Қосылған құн салығы (ҚҚС) келесідей тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Рецессия кезінде сату көлемі азаяды, ал ҚҚС жанама салық болғандықтан,

тауар бағасының бір бөлігі болса, сату көлемінің төмендеуі кезінде жанама салықтардан салық түсімдері азаяды. Қызып кету кезінде, керісінше, жиынтық кіріс өсетіндіктен, сату көлемі артады, бұл жанама салықтардан түсетін кірісті арттырады. Экономика автоматты түрде тұрақтанады.

Жұмыссыздық пен кедейлік бойынша жәрдемақыларға келетін болсақ, олардың төлемдерінің жалпы мөлшері құлдырау кезінде артады (адамдар жұмысынан айырылып, кедейлене бастағанда) және бум кезінде кірістердің өсуі байқалған кезде азаяды. (Жұмыссыздық бойынша жәрдемақы алу үшін Сіз жұмыссыз болуыңыз керек, ал кедейлік бойынша жәрдемақы алу үшін Сіз өте кедей болуыңыз керек). Бұл жәрдемақылар трансферттер, яғни экономикаға инъекциялар болып табылады. Оларды төлеу кірістердің өсуіне, демек, шығындардың өсуіне ықпал етеді, бұл құлдырау кезінде экономиканың өсуін ынталандырады. Бум кезінде осы төлемдердің жалпы сомасының азаюы экономикаға тежеуіш ісер етеді.

4. Фискалдық саясаттың артықшылықтары мен кемшіліктері

Фискалдық саясаттың артықшылықтары:

Мультипликатордың әсері. Фискалдық саясаттың барлық құралдары, біз көріп отырғанымыздай, тепе-тендік жиынтық шығару мөлшеріне мультипликативті әсер етеді.

Сыртқы кідірістің болмауы. Сыртқы кідіріс- бұл саясатты өзгерту туралы шешім қабылдау мен оның өзгеруінің алғашқы нәтижелерінің пайда болуы арасындағы уақыт кезеңі. Үкімет фискалды саясат құралдарын өзгерту туралы шешім қабылдаған кезде және бұл шаралар күшіне енгенде, олардың экономикаға әсер ету нәтижесі тез көрінді.

Автоматты тұрақтандырғыштардың болуы. Бұл тұрақтандырғыштар кіріктірілген болғандықтан, Үкіметке экономиканы тұрақтандыру үшін арнайы шаралар қабылдаудың қажеті жоқ. Тұрақтандыру (экономиканың циклдік ауытқуларын тегізтеу) автоматты түрде жүреді.

Фискалдық саясаттың кемшіліктері:

1. **Ығыстыру әсері.** Бұл әсердің экономикалық мәні мынада: құлдырау кезеңіндегі бюджет шығыстарының өсуі (мемлекеттік сатып алулардың және/немесе трансферттердің ұлғаюы) және бюджет кірістерінің (салықтардың) қысқаруы жиынтық кірістің мультипликативті өсуіне әкеледі, бұл ақшаға сұранысты арттырады және ақша нарығындағы пайыздық мөлшерлемені (несие бағасын) арттырады. Несиелер, еә алдымен, фирмалар алатын болғандықтан, несиелердің қымбаттауы

жеке инвестициялардың азаюына, яғни фирмалардың инвестициялық шығындарының бір бөлігін «ығыстыруға» әкеледі, бұл өндіріс көлемінің төмендеуіне әкеледі. Осылайша, өндірістің жиынтық көлемінің бір бөлігі Үкіметтің ынталандырушы фискалдық саясатты жүргізуіне арқасында пайыз мөлшерлемесінің өсуі нәтижесінде жеке инвестициялық шығыстар шамасының қысқаруына байланысты «ығыстырылған» (толық өндірілмеген) болып шығады.

2. Ішкі кідірістің болуы. Ішкі кідіріс – бұл саясатты өзгерту қажеттілігінің пайда болуы мен оны өзгерту туралы шешім қабылдау арасындағы уақыт кезеңі. Фискалдық саясат құралдарын өзгерту туралы шешімді Үкімет қабылдайды, бірақ оларды заң шығарушы органның бұл шешімдері талқылаусыз және бекітусіз, яғни оларға заң күшін берусіз енгізу мүмкін емес. Бұл пікірталастар мен келісімдер ұзақ уақытты қажет етуі мүмкін. Сонымен қатар, олар келесі қаржы жылынан бастап күшіне енеді, бұл кідірісті одан әрі арттырады. Осы уақыт аралығында экономикадағы жағдай өзгеруі мүмкін. Мәселен, егер бастапқыда экономикада рецессия болса және ынталандырушы фискалдық саясат шаралары әзірленген болса, онда олардың әрекеті басталған кезде экономикада өрлу басталуы мүмкін. Нәтижесінде қосымша ынталандыру экономиканы қазап кетуге және инфляцияны тудыруы мүмкін, яғни экономикаға тұрақсыздандырушы әсер етуі мүмкін. Керісінше, ұзақ мерзімді ішкі кідірістің болуына байланысты бум (шың) кезеңінде жасалған фискалдық саясатты тежеу шаралары құлдырауды күшейтуі мүмкін.

3. Белгісіздік. Бұл кемшілік тек фискалдық қана емес, монетарлық саясатқа да тән. Белгісіздік қатысты:

- Экономикалық жағдайдың проблемаларын көбінесе дәл анықтау қиын, мысалы, рецессия кезеңі аяқталған және қалпына келтіру басталған кезеңді немесе көтерілу қызып кететін кезеңді және т.б., сонымен қатар, циклдің әртүрлі кезеңдерінде саясаттың әртүрлі түрлерін қолдану қажет болғандықтан (ынталандырушы немесе тежейтін), экономикалық жағдайды анықтаудағы қателік және осындай бағалауға негізделген экономикалық саясат түрін таңдау экономиканың тұрақсыздығына әкелуі мүмкін;
- Мәселелер, әрбір экономикалық жағдайда мемлекеттік саясаттың құралдары қандай шамаға өзгеруі керек. Егер экономикалық жағдай дұрыс анықталса да, мысалы, экономиканың өсуін және ықтимал өнім көлеміне қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін мемлекеттік сатып алуды қаншалықты көбейту немесе салықтарды азайту қажет екенін

дәл анықтау қиын, бірақ оны арттырып алмау керек, яғни, қызып кетудің алдын алу және инфляцияны жеделдету.

- Бюджет тапшылығы. Экономиканы реттеудің кейнстік әдістерінің қарсыластары – монетаристер (monetarists), ұсыныс экономикасы теориясының (supply-side economics) және ұтымды күту теориясының (rational expectations theory) жақтаушылары – яғни экономикалық теориядағы неоклассикалық бағыттың өкілдері мемлекеттік бюджет тапшылығын фискалдық саясаттың маңызды кемшіліктерінің бірі деп санайды. Шынында да, құлдырау кезінде жүргізілетін және жиынтық сұранысты арттыруға бағытталған ынталандырушы фискалдық саясаттың құралдары мемлекеттік сатып алу мен трансферттерді ұлғайту болып табылады, яғни, бюджет шығыстарының азаюы, салықтардың, яғни, бюджет кірістерінің азаюы, бұл мемлекеттік бюджет тапшылығының өсуіне алып келеді. Кейнс ұсынған экономиканы мемлекеттік реттеудің рецептері «тапшылықты қаржыландыру» деп аталуы кейдесөк емес.